

ДИНТАНУ

FTAMP 21.15.47

<https://doi.org/10.47526/3007-8598-2025.1-19>

Т.О. АМАНҚҰЛ¹ , Р.Е. ЕРИМБЕТ^{2*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Дінтану және мәдениеттану кафедрасының PhD., аға оқытушысы (Алматы, Қазақстан), e-mail: amankulov_2007temur@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті докторанты (Алматы, Қазақстан),
*e-mail: Ramzan.2001.kz@mail.ru

ШАРИҒАТ НОРМАЛАРЫ МЕН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ БИОЭТИКАЛЫҚ СТАНДАРТТАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа. Мақалада шариғат нормалары мен халықаралық биоэтикалық стандарттардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары салыстырмалы түрде талданады. Авторлар жаһандану дәуірінде адам құқығын қорғауда қолданылатын тәсілдерді, шариғат пен заманауи биоэтиканың методологиялық негіздерін зерттейді. Ислам құқық жүйесінде адамның қадір-қасиеті, өмірі мен денсаулығын қорғау басты орын алады. Құран аяттары мен хадистерге сүйене отырып, шариғат адамның өмір сүру құқығын және ағза тұтастығын жоғары бағалайды. Батыстық биоэтикада да зиян келтірмеу, пайдалы болу, автономияны құрметтеу және әділеттілік қағидаттары негізгі орын алады. Алайда, ислам елдерінде адамның еркіндігі міндеттерімен шектелсе, батыстық үлгіде жеке тұлғаның автономиясы басым. Сонымен қатар, мақалада халықаралық ұйымдардың биоэтика саласындағы тәжірибелері мен ислам этикасының ұстанымдары салыстырылады. Шығыс қоғамдарында мәдени-діни дәстүрлер шешім қабылдауда маңызды рөл атқарады, ал батыста даралық пен ұтымдылыққа басымдық беріледі. Қорытындысында, биоэтика мен шариғаттың өзара ықпалы адам құқықтарын сақтау мен әділетті шешімдер қабылдауда маңызды екенін көрсетеді. Зерттеу қоғамның этикалық мәдениетіне, адам өміріне құрмет пен әділдік ұстанымдарын нығайтуға үлес қосады.

Кілт сөздер: Ислам, шариғат, заманауи фикһ, биоэтика, исламдағы биоэтика, адам құқығы.

T.O. Amankul, ¹ R.Y. Yerimbet²

¹PhD, Senior Lecturer, Department of Religious Studies and Cultural Studies, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan), e-mail: amankulov_2007temur@mail.ru

²PhD student, Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan), e-mail:
Ramzan.2001.kz@mail.ru

Comparative Analysis of Sharia Norms and International Bioethical Standards

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Т.О. Аманкул, Р.Е. Еримбет. Шариғат нормалары мен халықаралық биоэтикалық стандарттардың салыстырмалы талдауы // НИКМЕТ. – 2025. – №2 (4). – Б. 30–41.

<https://doi.org/10.47526/3007-8598-2025.1-19>

***Cite us correctly:**

Т.О. Аманкул, Р.Е. Еримбет. Шариғат нормалары мен халықаралық биоэтикалық стандарттардың салыстырмалы талдауы // НИКМЕТ. – 2025. – №2 (4). – Б. 30–41.

<https://doi.org/10.47526/3007-8598-2025.1-19>

Мақаланың редакцияға түскен күні 22.05.2025 / қабылданған күні 03.06.2025.

Abstract. The article provides a comparative analysis of the similarities and differences between Sharia norms and international bioethical standards. The authors examine the methods used to protect human rights in the era of globalization, as well as the methodological foundations of Sharia and contemporary bioethics. In the Islamic legal system, the protection of human dignity, life, and health holds a central place. Based on Quranic verses and hadiths, Sharia highly values the right to life and the integrity of the human body. In Western bioethics, the core principles also include non-maleficence, beneficence, respect for autonomy, and justice. However, in Islamic countries, individual freedom is limited by obligations, while in the Western model, personal autonomy prevails. The article also compares the experiences of international organizations in bioethics and the principles of Islamic ethics. In Eastern societies, cultural and religious traditions play a significant role in decision-making, whereas in the West, individualism and rationality are prioritized. In conclusion, the mutual influence of bioethics and Sharia is shown to be important for safeguarding human rights and making fair decisions. The study contributes to strengthening the ethical culture of society, respect for human life, and the principles of justice.

Keywords: Islam, Sharia, contemporary fiqh, bioethics, bioethics in Islam, human rights.

Т.О. Аманкул,¹ Р.Е. Еримбет²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, кафедра религиоведения и культурологии, PhD, старший преподаватель (Алматы, Казахстан), e-mail:

amankulov_2007temur@mail.ru

²Докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан), e-mail: Ramzan.2001.kz@mail.ru

Сравнительный анализ норм шариата и международных биоэтических стандартов

Аннотация. В статье сравнительно анализируются сходства и различия между нормами шариата и международными биоэтическими стандартами. Авторы исследуют методы, применяемые для защиты прав человека в эпоху глобализации, а также методологические основы шариата и современной биоэтики. В исламской правовой системе особое место занимает защита достоинства, жизни и здоровья человека. Основываясь на аятах Корана и хадисах, шариат высоко ценит право на жизнь и целостность организма человека. В западной биоэтике также основными принципами являются непричинение вреда, польза, уважение автономии и справедливость. Однако в исламских странах свобода личности ограничена ее обязанностями, тогда как в западной модели преобладает автономия личности. Кроме того, в статье сопоставляются опыт международных организаций в области биоэтики и принципы исламской этики. В восточных обществах культурные и религиозные традиции играют важную роль в принятии решений, тогда как на Западе приоритет отдается индивидуализму и рациональности. В заключение отмечается, что взаимное влияние биоэтики и шариата важно для сохранения прав человека и справедливых решений. Исследование способствует укреплению этической культуры общества, уважения к человеческой жизни и принципов справедливости.

Ключевые слова: Ислам, шариат, современная фикха, биоэтика, биоэтика в исламе, права человека.

T.O. Amankul,¹ R.Y. Yerimbet²

¹Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Din Bilimi ve Kültürel Çalışmalar Bölümü, Dr. Öğretim Üyesi (Almatı, Kazakistan), e-mail: amankulov_2007temur@mail.ru

²Farabi Kazak Milli Üniversitesi doktora öğrencisi (Almatı, Kazakistan), e-mail: Ramzan.2001.kz@mail.ru

Şeriat Normları ile Uluslararası Biyoetik Standartların Karşılaştırmalı Analizi

Özet. Makalede şeriat normları ile uluslararası biyoetik standartların benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştırmalı olarak analiz edilmektedir. Yazarlar, küreselleşme çağında insan haklarını korumada kullanılan yöntemleri, şeriat ile çağdaş biyoetiğin metodolojik temellerini incelemektedir. İslam hukuk sisteminde insanın onurunu, yaşamını ve sağlığını koruma ön planda tutulur. Kur'an ayetleri ve hadislerine dayanarak, şeriat insanın yaşama hakkı ve beden bütünlüğünü yüksek derecede değerli görmektedir. Batı biyoetiğinde de zarar vermeme, faydalı olma, özerkliğe saygı ve adalet ilkeleri temel yer tutar. Ancak İslam ülkelerinde bireyin özgürlüğü, sorumluluklarıyla sınırlanırken; Batı modelinde kişisel özerklik ön plandadır. Ayrıca makalede uluslararası kuruluşların biyoetik alanındaki deneyimleri ile İslam etiği ilkeleri karşılaştırılmaktadır. Doğu toplumlarında kültürel ve dini gelenekler karar verme süreçlerinde önemli rol oynarken, Batı'da bireycilik ve rasyonellik ön plandadır. Sonuç olarak, biyoetik ile şeriatın karşılıklı etkisinin insan haklarını koruma ve adil kararlar alma açısından önemli olduğu gösterilmektedir. Araştırma, toplumun etik kültürünün, insan hayatına saygı ve adalet ilkelerinin güçlenmesine katkı sağlar.

Anahtar kelimeler: İslam, şeriat, çağdaş fıkıh, biyoetik, İslam'da biyoetik, insan hakları.

Кіріспе

Жаһандану үдерісі мен технологиялық дамудың ықпалымен қазіргі қоғамда биоэтикалық мәселелер ерекше маңызға ие болып отыр. Медицина, генетика, орган трансплантациясы, репродуктивті технологиялар, клондау және биомедицина салаларындағы жетістіктер адамның өмірі, денсаулығы, қадір-қасиеті мен құқығы жөнінде бұрын-соңды болмаған жаңа сұрақтар мен моральдық дилеммалар туындатты. Бұл жағдайларда дұрыс шешім қабылдау үшін тек ғылыми немесе құқықтық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар этикалық, мәдени және діни көзқарастарды да ескеру қажеттігі айқындалды. Әсіресе, әртүрлі өркениеттердің, атап айтқанда, ислам және батыстық құқықтық-этикалық жүйелердің ұстанымдарын салыстыра қарастыру өзекті.

Ислам өркениетінде адам өмірі мен оның денсаулығын қорғау, адамгершілік пен әділеттілік ұстанымдары шариғат нормаларында кеңінен көрініс тапқан. Құран аяттары мен Пайғамбар хадистеріне негізделген шариғат қағидалары адамның қадір-қасиеті мен өмірін жоғары құндылық ретінде белгілейді, ал бұл исламдық биоэтиканың негізі болып саналады. Батыс өркениетінде, әсіресе соңғы онжылдықтарда, биоэтика саласында халықаралық стандарттар, адам құқықтары мен автономия қағидаты басымдыққа ие болды. Бұл стандарттар мен нормалар Бүкіләлемдік денсаулық сақтау ұйымы және басқа да халықаралық ұйымдар тарапынан ұсынылып, медициналық және ғылыми тәжірибеде кеңінен қолданылады.

Дегенмен, медициналық және биотехнологиялық практикадағы шешім қабылдау барысында тек қана халықаралық биоэтикалық стандарттарды немесе шариғат ережелерін жеке-жеке қолдану жеткіліксіз болуы мүмкін. Керісінше, олардың өзара ықпалдастығы, ұқсастықтары мен айырмашылықтарын түсіну арқылы ғана қоғам үшін қолайлы әрі әділетті шешімдер ұсынуға болады. Осы мақалада шариғат нормалары мен халықаралық биоэтикалық стандарттардың негізгі принциптері, олардың адам құқығын қорғау мен этикалық дилеммаларды шешудегі рөлі салыстырмалы тұрғыда талданады. Мақсат – ислам және батыстық көзқарастарды интеграциялау мүмкіндіктерін қарастыру, адам өмірінің құндылығы мен қадір-қасиетін сақтау жолындағы тиімді жолдарды ұсыну.

Зерттеу әдістері

Мақалада салыстырмалы-талдамалық зерттеу әдісі қолданылды. Шариғат нормалары мен халықаралық биоэтикалық стандарттардың негізгі ұстанымдары, қағидааттары мен практикалық қолданылуы салыстырылып, олардың теориялық және

әдіснамалық ерекшеліктері анықталды. Ислам құқық жүйесі мен батыстық биоэтиканың тұжырымдамалары ғылыми әдебиеттер, халықаралық құжаттар мен шариғат қайнар көздеріне сүйене отырып сараланды. Сонымен қатар, қазіргі медицина мен биотехнологиядағы этикалық дилеммаларға шариғат пен биоэтиканың көзқарастары салыстырылды, халықаралық ұйымдардың биоэтика саласындағы тәжірибесі мен ислам этикасының ұстанымдары зерттелді.

Нәтижелері және талқылау

Ислам құқығы биоэтикалық дилеммаларда өзге әдістемеге зәру емес. Себебі Ислам құқығы адамның денсаулығына қатысты ұстанымы адамға ұтымды шешім береді. Өйткені Құранның адамға деген көзқарасы негізгі бағалауды қамтиды. Шариғат адам өміріне қолайлы үкімдерді шығара алу мүмкіндігіне ие. Адамды бағалау кезінде ашқан тұжырымдамалық талдау Ислам ғалымдарына осы ұғымдар негізінде адам ағзасына көзқарастың негізгі параметрлерін жасауға мүмкіндік берді. Сондықтан, осы тұжырымдамалық талдау негізінде Исламның биоэтикалық дилеммаларға қатынасын ашуға бағытталған.

Шариғат адамды келесі атаулармен бағалайды.

1. Мукәррәм/Құрметті. Ислам адамды «мукәррәм», яғни құрметті деп қабылдады. «Біз адамды құрметті қылдық» Ибра сүресі, 17-аяты осы мағынаны білдіреді (Әкімханов, Анарбаев, 2021, 583). Адамның қадірлілігі өміріне қол тигізбейтіндей етеді. Адамның мукәррәм-құрметті ретінде сипатталуы, ең алдымен, оған моральдық құндылық береді және бұл құндылық оны қол тигізбейтін етеді. Көріп отырғанымыздай, «құрмет» заңды термині моральдық бағалауды қамтитын «мукәррәмға» негізделген.

Ислам заңы адамның дене имунитетін «құрма ағашы» терминімен түсіндірді. «Құрма ағашы» термині заңды түрде қол сұғылмайтын нәрсені білдіреді. Алла Тағала «Ибра» сүресі 33-аятта: «Тірі жанды нақақтан өлтірмеңдер! Кімде кім жазықсыздан өлтірілген болса, оның мұрагеріне (қысас қолдану, қолданбау немесе құнын өтеу сынды) тиісті шараларды орындауға өкілеттік бердік. Ендеше қысас жасаған кезде, мұрагер шектен шықпауы керек. Себебі оған онсызда тиісті қолдау көрсетілді». Осыны негізге ала отырып, ол заң тұрғысынан қол тигізбейтін өмірге хақылы (Әкімханов, Анарбаев, 2021, 379).

Егер заңды термин моральдық құндылыққа негізделген болса, онда ол қорғалуы қажет өмірді бағалауда құнды мазмұнға ие болды. Ислам заңы адам ағзасының өлі мен тірілер арасындағы айырмашылықты, ең алдымен, оның қартаюынан анықтаған жоқ. Әбу Дәуіттен жеткен хадисте, Пайғамбарымыз: «Өлген адамның сүйегін сындыру оны тірі кезінде сындырғанмен бірдей». Осыны айта отырып, ол өлгендердің денесі тірілердің денесі сияқты құрметке лайық екенін баса айтты. Осылайша, адам ағзасы қайталану сапасына байланысты заңды құндылық ретінде қабылданды. Бұл құрмет пен қадір-қасиет адамды және ағзасын келуі мүмкін барлық әділетсіз әрекеттер мен теріс қылықтардан қорғайды. Адам ағзасының тірілері мен өлілері денеге құзырет беретін «мукәррәм» екендігімен қатар, Адамның өмірін сақтап қалу және шіріген денеге зиян келтіру туралы сөз болғанда, адам өмірін қорғаған жөн, бұл ең жоғары заңды құндылық болып саналады.

Өмірден өтіп екікабат күйдегі бала тудыру жайында. Бұл тұрғыда заң ғалымдары өлген ананың денесін кесіп тірі баланы шығару мен қарын кесу арқылы белгілі бір құнды дүниені алу арасында құндылық талдау жасады. Сәйкесінше, өлген ананың құрсағынан тірі баланы алып қалуды және өлі өмірден тірі өмірді қорғауды бірінші кезекте қабылдап, ананың ішін жарып, баланы алып қалуға рұқсат берді. Екінші жағынан, мәйітті жарып, құндырақ дүниені алу мәселесіне келгенде, бұл мүліктің қадірлілігі жағынан басымдылық па, әлде өлі болса да, мәйіттің құндылығы туралы әртүрлі пікірлер айтқан. Материалды

мүдде үшін адам денесінің қадір-қасиетін бұзуға болмайды. Алланың да, адамның да денедегі хақылары бір жерге біріктірілген. Ханафи фақиһтарының бірі Зайнуддин Ибн Нуджайм (қ.б.ж.1563) «әл-Ишбах уән-Назаир» еңбегінде «Зиян зиянмен жойылмайды, ал жалпы зиянның алдын алу нақтырақ зиянмен алынады» деген ережені түсіндіреді, Ханафи мәзһабында «сәбиді аман алу мақсатында жатырды ашуға болатынын, ал бағалы затқа айырбастау үшін өлген адамның ағзасын қолдануға болмайтынын айтып, ережесін бекітеді. Түйін, адамның қадір-қасиеті мал-мүлкінің абыройынан жоғары (Ибн Нуджайм, 1983: 96-97).

Фикһ ғалымдарының осы бағалаулары негізінде, Адамның құрметті болуы оның тәнін қорғауға міндетті құқықтық құндылыққа айналдырды. Сондықтан адам өлі ме, тірі ме, мейлі ол адам денесін бірдей құндылық ретінде қорғауға тұрарлық. Алайда, құқықтық құндылықтардың ішінде тандау нүктесінде өмір сүру құқығы жоғарғы құқықтық құндылық ретінде қарастырылып, оны қорғау үшін құрметті деп саналатын денеге қол тигізуге рұқсат етілген. «Мукәррәм-хурмат» арасындағы бұл байланыс әсіресе ұрық өмірінің иммунитетінің басталуын анықтау туралы пікірталастарда бірінші орынға шыққаны байқалады. Осы себепті «өмір басындағы өмірді қорғау» деген тақырыппен ұрықтың өмірін қорғау туралы мүкәррәм және құрмет ұғымдары аясында зерттеу болады.

2. Табиғи қалып, Фитрат

Генетика ғылымының жетістіктері адам түрінің өзгеріссіз сақталу қажетін білдіретін ұғымдарды одан да маңыздырақ етті. Бірінші тарауда айтылғандай, Гитлер дәуіріндегі «Неміс нәсілін тазарту жобасы» деп айтуға болатын «евгенизммен» бетпе-бет келу адамзатты түр ретінде қорғауды маңызды етті, сондықтан «евгенизм» ұғымын әкелді. «Адами қадір-қасиет» бірінші орынға қойылды. Адам қадір-қасиетінің қоғамға бағытталған және жеке тұлғаға бағытталған аспектілері бар екендігі айтылды. Адамның қоғамға деген қадір-қасиетінің аспектісі халықаралық декларацияларда адамзатты репродуктивті мақсатта клондаудан қорғаудың себебі ретінде көрсетілгені байқалады. Халықаралық ұйымдар эмбриондарға жүргізілген «клондау» зерттеулерін адам қадір-қасиетін қорғау тұрғысынан бағалап, декларацияларында анық білдірді. Бұл декларацияларда клондау арқылы адамның дербестігі мен бірегейлігін жоғалту мүмкіндігі адам қадір-қасиетіне жасалған шабуыл ретінде қабылданды. Мысалы, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы адамның жеке басын көбейту үшін клондауды қолдану адамның қадір-қасиетін құрметтеу және адамзаттың генетикалық материалының қауіпсіздігі сияқты кейбір негізгі принциптерді бұзады деп мәлімдеді. 2003 жылы 16 қазанда ЮНЕСКО Адам геномы және адам құқықтары туралы жалпыға бірдей декларацияны қабылдады. Бұл декларацияда адамның көбею үшін клондау сияқты адамдық қадір-қасиетіне қайшы әрекеттерге жол берілмейтіні және адам қадір-қасиетіне қайшы келетін әрекеттерге тыйым салуда мемлекеттер мен құзырлы халықаралық ұйымдардың ынтымақтастығына шақырды (ЮНЕСКО, 2003).

Адамның қадір-қасиетіне сүйенудің себебі, әсіресе декларациялар арқылы репродуктивті мақсаттар үшін клондауға қарсы тұру, жаратылыстан туындайтын сипаттамаларды сақтау деп айтуға болады. Екінші жағынан, Ислам құқығы репродуктивті клондау кезінде Алланың адамдарға жүктеген жаратылысын қорғау жауапкершілігінен тыс әрекет етті. Осы себепті, репродуктивті мақсатта клондау Ислами биоэтикада бағаланғанда, адамның бірегейлігін сақтауға бағытталған «фитрат» сөзінің ерекше көзге түседі. Құранда айтылған фитрат сөзімен жаратылғанды сол қалпында қорғау мақсаты да жаратушы жаратқан тәртіпті бұзатын кез келген жұмысты қарады.

Фитрат сөзі «фатара» сөзінен шыққан, ол бөліну, бөліну арқылы шығу дегенді білдіреді. «Фитрат» сөзі Құран Кәрімде абсолютті жоқтық пен болмыстың пайда болуынан бөлек бөліну күйі болып табылатын алғашқы жаратылысты білдіру үшін қолданылған. Жоқтан болмыс жазықтығына көтерілген нәрсе-жер, аспан, адамдар және басқа да тіршілік иелері. «Фитрат» сөзі Рум сүресі 30-аятында кездеседі. Бұл аятта фитрат алғашқы жаратылыстағы таза болмысты білдіру үшін қолданылады. Өйткені Жаратушының адамды өзі қалағандай жарататынын және бұл жаратылысқа сырттан ешқандай кедергі жасалмайтынын білдіреді. Осы себепті адамның міндеті-жаратылған болмысты, оның ішінде өзін де оның жаратылған жолымен қорғау. Фитрат сөзіне осы тұрғыдан қараған кезде, бұл сөздің теологиялық негізі бар екендігімен қатар, этикалық көзқарасты да ашады деп айтуға болады.

Христиан дінінде католиктік және православиелік конфессиялар репродуктивті мақсатта клондауға қатысты «Құдайдың рөлін орындау» деген көзқарасты айтты. Бұл олардың сенімге негізделген көзқарасы деп санауға болады. Католиктік және православиелік конфессияларға сәйкес адам болу – Құдайдың бейнесінде жаратылу деген сөз. Құдайдың бейнесі адамзаттың әртүрлілігінде көрінеді. Демек, клондау Құдайдың рөлін ойнау арқылы адамның осы бірегейлігін бұзуды білдіреді (President's National Bioethics Advisory Commission, 1997).

Тиісінше, католик шіркеуі 1987 жылы адам өмірін құрметтеу туралы нұсқаумен адамды клондауға тыйым салды.

Ислам тұрғысынан адамның позициясы анық анықталғандықтан, адам Жаратушының рөлін алуы мүмкін емес. Алла мен пенде арасындағы байланыс көбіне оның Раббысы алдында орындауы тиіс міндеттерге байланысты. Адамның ең маңызды міндеттерінің бірі – бүкіл жаратылыстарды, оның ішінде өзін Раббысы жаратқандай қорғау, қысқасы, табиғатын қорғау. Осы тұрғыдан алғанда табиғат сөзінің адамдық қадір-қасиет ұғымымен салыстырғанда барлық жаратылысты қорғауға бағытталған мазмұны бар. Осы себепті халықаралық декларациялар «фитра» сөзіне сүйенетін болса, адамның ғана емес, жануарлар мен өсімдіктердің де генетикалық кодына қол сұғудың алдын алуға болады деп айтуға болады.

3. Мағсумиәтуд-Дәм Фикһ кітаптарында құқықтық қорғауға енгізілген өмірді білдіру үшін «Мағсумиәтуд-Дәм» ұғымы қолданылады. Онда кінәлі, кінәлі емес мұсылманды, зимми (Ислам мемлекетінің қарамағындағы және салық төлейтін христиандар мен еврейлер) және әмән (Халықаралық құқықта жауға оның қауіпсіз екендігі туралы уәде немесе белгі) берілген адамды анықтайды (Taneri, 2017: 165). Бұл тұрғыда адам құқықтары қарастырылады. Өйткені заң тұрғысынан жауапкершілік туындауы үшін елді мекеннің заңы бойынша қол тигізбейтінін мойындау керек. Осы себепті Ислам құқығы мұсылмандарға қарсы соғысып жатқан соғысты заңмен қорғалатын аумақ ретінде қарастырмайды, сондықтан оған келтірілген зиян үшін жауапты емес.

Дегенмен, фикһ ғалымдарының басым пікірі – әртүрлі нанымдағы адамдар арасында қан мен мүшелерді трансплантациялауға рұқсат еткен. Бұл рұқсат үкімі былайша баяндалған: «Кімде-кім біреудің өмірін (жанын сақтап қалу арқылы) құтқарса, ол барлық адамдарды құтқарғанмен бірдей». Мәида 32-аятқа сүйенген (Әкімханов, Анарбаев, 2021, 175). Аяттағы адам анықтамасының барлық адамдарға қатысты екендігіне сүйене отырып, адам өмірін сақтауда айырмашылық болмауы керек деген қорытындыға келді. Бұл көзқарасқа «ихсан» сөзімен этикалық негіздеме берілген деп те айтуға болады. Ихсан «адамның басқа адамдарға, әсіресе анасы мен әкесіне деген риясыз қарым-қатынасын жомарттық қасиетінен туындайтын түсінігін білдіреді». Мейірімді Раббының барлық

адамдарға жомарттық танытуды бұйырғанына сүйене отырып, мұсылмандар мұсылман еместерге ағзаларын бере алады деген қорытындыға келді (Науауи, 1992: 550-551).

Ихсан сөзінің бұл жағын биоэтикалық дилеммаларға Исламның этикалық көзқарасын ашу тұрғысынан маңызды деп санаған жөн. Исламның этикалық көзқарасы ізгілік этикасына жақын екендігі айтылды. Егер ихсан сөзінің мазмұнына енген барлық адамдарға адал әрекет ету ізгілікті мінез-құлықты ажырату шарасын ұсынатыны қабылданса, Исламның бүкіл адамзатқа деген көзқарасындағы жалпы этикалық көзқарасын «ихсан» сөзімен қорытындылауға болады.

Ислам құқығы адамға, оған отау жасау немесе қандай да бір медианлық әрекет етуде шариғи нормаларға жүгінетінін түсіндік. Енді батыстың Биоэтика пәні қандай позицияда екенін қарастырайық.

Биоэтика пәні бұл мәселелерде принциптерге сүйенеді. Ол принциптерді келтіріп, шариғи тұрғыда байланыстырсақ.

1. Биоэтиканың ең үлкен принципі – «зиян келтірмеу». Бұл этикалық принцип Гиппократ антына негізделген (Andoh, 2011: 26). Биоэтикадағы принциптер- дің ең ерте қабылданғаны. Бұл медицинада ең маңыздысы деп танылған. Шариғатта «зиян беруге де, зиянға зиянмен жауап беруге де болмайды». «Іә дәрор уә лә дирор» қағидасымен анықталады (Зайдан, 2001: 89). Медициналық этикада барлық адамдарға пайда әкелу міндетінен айырмашылығы, басынан бастап зиян келтірмеу қағидасы міндетті болып саналды. Ол зиян келтірмеу үшін пайдалы болу принципінен бөлек және пайдадан басым принцип ретінде анықталды. Дәрігердің тарапынан қарастырсақ, 1) Әрекетсіздік себебінен туындаған зиян, науқас адам көмекке мұқтаж болғанда көмегін тигізбеу; 2) Немқұрайлықтан және кері ниеті әсерінен туындаған зарар, пайдакүнемдік мақсатында тигізген зиян; 3) Білімсіздік, сауатсыздық себебімен болған зарар; Жалпы бұл зиян түрлерін әртүрлі қарастырамыз. Бірінші жағдайда, қызметкер құқық бұзушылық, заңды актілермен бекітілген қызметтік міндеттерін орындамау бабымен қарастырамыз. Бұл жағдай құқықтық жауапкершілікке тартылады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің бірінші тарауы, 99-бабы аясында жауапкершілікке тартылады. Мәселен, дәрігер немесе медбике науқасқа қатысты міндетін орындауға міндеттелген қызметін орындамады. Осылайша ол, міндетін орындамағаны үшін, әрі сол әрекетсіздігінен туындаған зардаптарға кінәлі ретінде қарастырылады. Бірақ дәрігердің көмек көрсетпеу себебі, басқа науқаспен жұмыс жасауы немесе өз қызметін орындайтын уақытынан өзге уақытта болса жауапкершіліктен алынып тасталуы мүмкін. Зиянның екінші түрі немқұрайлықтан, жаман ниетінен, жауапсыз орындаудан яки, қызметкердің өзінің төл міндеттерін, науқасқа орындағысы келмесе, ерінсе немесе әдейі зиян келтіруді көздесе құқықтық нормамен жауапқа тартылады. Келесі түрі білімсіздік себебі- бұл жағдай келтірілген зиянға қарай шешіледі. Бұл себеп дәрігерді өз лауазымына лайықты немесе лайықты емес деп танылуымен қарастырылады (Бек, Ж. А., Қабылова, А. С., 2016: 38).

Бір дертке шалдыққан адамды емдеу үшін кей жағдайда келесі бір тарап зиянға ұшырайды. Осындай үрдіс кең етек алмауы үшін зиянды алдын алу әрекеті іске асырылады. Бірақ бүгінгі күні медицинада ем болуы үшін зиян келтіру қаупі көп кездеседі. Пайда мен зиян соқтығысқан кезде үлкен пайда жоғары саналады, яғни зиянға ұшырамас үшін жеңіл зиян таңдалады (Совет Европы, 1992: 35).

Бүгінгі күні бұл тәжірибе биоэтикада қосарланған әрекет доктринасымен түсіндіріледі. Пайдалы болу үшін, осы доктринаға сәйкес, кейде зиян сөзсіз болар еді, содан кейін пайда алу үшін зиян келтіруді қаулыны бұзу ретінде қарастыруға болмайды. (Әл-Макки, 1995: 38)

2. Пайдалы болу принципі (Утилитаризм)-бұл Гиппократ антынан бастау алатын дәрігерлерге міндеттелген биоэтикалық міндет (Бек, Ж. А., Қабылова, А. С., 2016: 40). Хадисте келгендей «Хойрун нәси энфағу линнәс» адамдардың ең жақсысы адамдарға пайдалы болғаны. Бұл принциптің негізінде дәрігердің өзіне қауіп төндірместен пайдалы болуға деген ұмтылысы. Пайдалы болу принципі зиян келтірмеу принципінен гөрі көп нәрсені қажет етеді. Өйткені дәрігер науқасқа өз білімімен пайда әкелетіні, науқастың дәрігерден жақсы нәтиже күтуі. Осылайша, дәстүрлі медициналық практикада артықшылықтарға негізделген патерналистік түсінік басым болды. Бұл түсініктің бұрын айтылған кемшіліктерге байланысты дәрігер науқасқа бүгінгі күнге дейін пайдалы екендігі науқас хабарландырылған келісімге негізделген. Нәтижесінде, артықшылықтарға негізделген медициналық кәсіпті патерналистік түсіну автономияны түсінуге жол берді деп айтуға болады (Shannon, 1997: 25)

3. Автономия принципі. Тұлғаның өз шешімін құрметтеу яғни, «өзін-өзі анықтаудан, басшылықтан, басқарудан тұратын және қысым мен мәжбүрлеудің барлық түрлерінен тәуелсіз анықталатын адам жағдайы; адамның өзін-өзі анықтау қабілеті ретінде анықталады (Beauchamp, 2007: 25). Қысқаша айтқанда, автономия немесе ерік-жігер контекстінде «өз шешімінді өзің қабылда» принципі. Бұл принципке дейін медициналық тәжірибені анықтайтын принцип утилитаризм принципі болды. Жоғарыда айтылғандай, утилитаризм дәрігерді науқасқа пайда әкелуге міндеттейтін принцип болды, бұл Гиппократ антында көрініс тапты. Бірақ біртұтас мәдениет үстемдік ететін қоғамдардан көпмәдениетті қоғамдарға көшу арқылы жақсылық, әділдік және адамгершілікке қатысты ұстанымның жоғалуы адамдардың моральдық құндылықтарына сәйкес таңдау жасау қажеттілігін арттырды. Бұл тұрғыда адам өзінің жеке өмірін құрметтеуге, еркін таңдауға және өз таңдауы үшін жауапкершілікті алуға ұмтылады. Осылайша, автономия адамның денсаулығына қатысты медициналық тәжірибеде дауыс беру құқығына ие болу деген биоэтиканың негізгі принципіне айналды (Бек, Ж. А., Қабылова, А. С., 2016: 43-44).

Тұлғаның автономиясын құрметтеу принципі саналы келісімге негізделген. Ілгеріде айтылғандай, тұжырымдама алғаш рет 1964 жылы Нюрнберг халықаралық трибуналында баяндалған. Бұл келісім адамға өзінің ерік-жігерін пайдалануға еркіндік береді. Келісім алудың себебі-адамның қадір-қасиетін қорғау. Осылайша, науқастың өз шешімі туралы саналы келісімде адамның қадір-қасиеті сақталады. Бұл тұрғыда ерік-жігер саналы келісім әкеледі және ол арқылы адамның қадір-қасиетін қорғауға бағытталған деп айтуға болады.

Адамның қадір-қасиетін (ішкі қадір-қасиеті мен абыройы) оның өз еркіне байланыстыру – қазіргі заман әкелген адам құқығы. Адамның қадір-қасиеті мен өз шешімін біріктіріп, биоэтика теориясының қағидасы еткен Кант болды. Канттың ойынша, барлық адамдардың ақыл-ойымен қол жеткізе алатын әмбебап қағидаларға сәйкес өз еркімен әрекет ету міндеті адамды тәуелсіз тіршілік иесі етеді. Демек, Кант түсіндірмесінде адамның өз шешімі – аса маңызды. Ол өз-өзіне қол жұмсауды (эвтаназия) ақылға қонымды әмбебап қағидаларға қайшы деп санайды (Sevizci, 2003: 50).

Сонымен қатар, барлық адамдар өздерінің намыс сияқты құндылықтарын қорғауға құқылы. Канттың адамның қадір-қасиетіне берген бұл мағынасы Адам құқықтары контекстінде көрініс тапты және халықаралық шарттарда бекітілді (Kant, 2003: 8-10).

Утилитаризмді жақтаған Миллдің (1806-1873) көзқарасы бойынша автономды ұстаным - бұл адамның шешімі. Миллдің көзқарасында, адам өзінің іс-әрекеті мен санасында еркіндік болған кезде оның ойы жүзеге асады. Осы әрекеттердің арасындағы дұрысы ең үлкен пайдаға бағытталған нәрсе. Демек, адам өзінің дербес ақылын, ерік-

жігерін пайдалана алмаса, қоғамның оның мүддесі үшін шешім қабылдауы оның арнамысын қорғауды білдіреді.

1978 жылы Белмонттың АҚШ-та жарияланған есебі автономияны құрметтеуді медициналық этика принципіне айналдырғаны ілгеріде айтылған. Науқастың өз шешімін құрметтеу принципі АҚШ-тағы даралықтың алдыңғы қатарына шығатын тағы үш принцип үшін жетекші қағидаға айналғаны анық болады. Белмонт баяндамасы Тускеги экспериментін, адамзатқа жасалатын сынақтарды қатаң айыптап, осы жөнінде АҚШ-та федералды дәрежеде қабылданған қаулы. Англо-саксондық құқықтық жүйе басым Америкада бұл принцип сот шешімдеріне әсер етеді. Мысалы, АҚШ Жоғарғы Соты ондай жағдайға қарсы іс бойынша шешім шығарды. Уэйд деген атпен белгілі болған жағдайда, ол алғашқы үш айда түсік жасатуға қатысты шешімді қолдау туралы шешім қабылдады, әйел адамды өз таңдауымен жалғыз қалдырды. Өйткені адам өз шешімін құрметтеу негізінде соттан өз өмірі мен денесіне қатысты таңдау құқығын талап етеді; Соттарда осы талаптарды қолдайтын шешімдер қабылдай отырып, олар өз денелеріне қатысты өз құқық шекараларын кеңейте алады.

Автономияны құрметтеу принципінің АҚШ-тағы құқықтық процеске әсер ету үшін жеткілікті маңызды болуының себебін АҚШ-тың әлеуметтік құрылымында табуға болады. Көпмәдениетті құрылымы бар және осы құрылымды ұстап тұру үшін даралық бірінші орынға қойылған. АҚШ-та автономияны құрметтеу принципі осы даралық үшін көмекші рөл атқаратын секілді, өйткені көпмәдениетті қоғамдарда автономияны құрметтеу принципі әркімнің өзінің моральдық құндылықтарына сәйкес өмір сүруінің кепілі саналады. Осыған байланысты мысал ретінде Ехоба куәгерлерін келтіруге болады. Ехоба Куәгерлері қан мен тіндерді құюды өздерінің діни сенімдерінің талабы ретінде қабылдамайды. Автономияны құрметтеу принципіне сүйене отырып, бұл адамдар қан құюдан бас тартса, бұл таңдауды құрметтеуі керек. Осылайша, бұл принцип көп мәдениетті қоғамдарда олардың сенімдеріне негізделген әртүрлі көзқарастары бар адамдардың өз қалауына сәйкес өмір сүруінің кепілі ретінде қабылданады (Öktem, 2007: 307-312).

Екінші жағынан, мәдени және діни дәстүрлер басым болатын Шығыс қоғамдарында, даралық бірінші орынға шығатын Батыс қоғамынан айырмашылығы, отбасының немесе қоғамның автономиясы жеке тұлғаның автономиясына қарағанда маңыздырақ болып көрінеді. Батыста даралық пен ұтымдылық биоэтикаға қатысты мәселелер бойынша шешім қабылдау процесінің алдыңғы қатарында; Африка мен Азияда оның жалпы әл-ауқаты ескеріледі. Шығыс қоғамының осы бағытына байланысты автономия принципі әлеуметтік принципімен ауыстырылды. Әлеуметтік принцип адамды қоғамның бір бөлігі ретінде қарастырады. Осы қағидаға сәйкес, адам қоғамның бір бөлігі ретінде құнды және ол қорғалуы керек (Etzioni, 2011: 32).

Мысалы, Африка мен Азияда қоғамда болу тұлға ретінде өмір сүруден гөрі көп кездеседі. Демек, адамның келісімінен гөрі қоғамды басқаратын көшбасшының, қоғамның немесе оның отбасының өкілі ретінде қоғамдағы ең үлкен адамның келісімі қолданылады. Африкада емделуші өз шешімдерін қабылдай алса да, отбасы бұл шешімдерге араласуы мүмкін. Отбасы тіпті науқастың оның ауруы туралы шындықты айтуға мүмкіндік бермейтін кездері де белгілі. Осылайша, Шығыс қоғамдарында автономия принципі аса маңызды емес, өйткені науқасқа ауру туралы нақты ақпарат берілмейді. Әлеуметтік қағидасын қолдануға мысал келтіретін тағы бір назар аударарлық ел-Қытай. Қытайда отбасылық шешімдер жеке шешімдерден басым болады. Себебі, конфуцийшілдік, Қытайдағы басым діни дәстүр, отбасының тұтастығына үлкен мән береді. Сондықтан адам отбасымен бірге шешім қабылдауы керек (Andoh, 2011: 67-75).

Көріп отырғаныңыздай, Шығыс қоғамдарында діни дәстүрлер маңызды рөл атқарады. Діни дәстүрлерінен алшақтамайтын қоғамдар биоэтикалық мәселелерді өздерінің діни сенімдеріне сәйкес шешеді. Екінші жағынан, зайырлы құрылым басым қоғамдарда автономия принципі медициналық практикада үлкен басымдыққа ие, өйткені адамның өзіндік саналы шешімі маңызды. Бірақ жақында батыстағы моральдық философтар мен әлеуметтанушылар орган трансплантациясын күтетіндердің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әлеумет немесе (*социалис*) принципін талқылай бастады. Социалис принципі жеке адам қоғамның бір бөлігі болып табылады және жеке адамнан қоғам атынан өзін құрбан етуді талап етеді деген мағынада әрекет етеді. Осылайша, өзара келісім бойынша органдарды гипотетикалық жолмен алуға жол ашу көзделеді. Мидың өлімі болған денеден, қоғамның біз оның бір бөлігі екенімізді қабылдауы негізінде. Екінші бөлімде айтылғандай, кейбір елдер социалис принципіне сүйене отырып, өзара келісім бойынша органдарды гипотетикалық сатып алуды заңдастырды. Бұл принципті талқылау автономия әрбір этикалық мәселені шешу үшін қолданылатын әмбебап принцип емес екенін көрсетеді (Milton, 2011: 32).

4. Әділеттілік. Медициналық практиканың әділеттілік шеңберінде жүзеге асырылуын талап ету биоэтика тұрғысынан әділеттілік принципін маңызды етті. Атап айтқанда, науқасты емдеудегі ресурстардың шектеулілігі пациенттер арасында ресурстарды әділ бөлуге қалай қол жеткізуге болатындығы туралы даулы мәселе тудырды. Бұл мемлекеттердің барлық азаматтары арасында қолда бар медициналық ресурстарды біркелкі бөлуге байланысты денсаулық сақтау саясатын әзірлеу қажеттілігіне әкелді. Бұл тұрғыда денсаулыққа құқық адам құқықтары шеңберінде анықталады және өз азаматтарына медициналық қызмет көрсету мемлекеттің міндетіне айналды. Медициналық штат әлеуметтік қамсыздандыруды қамтамасыз етуге міндетті. Бұл әлеуметтік мемлекет болу үшін қажет. Мемлекет денсаулық сақтау құқығын әлеуметтік құқық ретінде қабылдайды. Осы міндеттемелерге сәйкес мемлекеттер өздерінің барлық азаматтары арасында шектеулі ресурстарды тең бөлу саясатын дайындауы керек (Milton, 2011: 86). Нахыл сүресі, 90 аятта «Иннә Аллаһа иәмуру бильғадли уәл ихсәни уәл иитәи зилькурбо уә иәһһә ғаниль фәхшәи уәл мункәри уәл бәғи уә яғизукум ләғәлләкум тәзәккәрун». Негізінде Алла әділетті болуды, Алланы көріп тұрғандай, ең болмаса Алланың өздерін үнемі көріп, бақылап тұратынын жадында ұстап игі істер істеуді және туған-туысқа қол ұшын беріп қарайласуды бұйырады. Игілікті және ағайынға қарайласуды бұйырады (Әкімханов, Анарбаев, 2021, 229).

Қорытынды

Биоэтика мен шариғат арасындағы байланыс қазіргі қоғамдағы өте маңызды және күрделі мәселе. Биоэтика адам өмірінің құндылықтарын сақтауға және қорғауға бағытталған ғылыми сала ретінде әртүрлі мәдениеттер мен діндердегі әртүрлі ұғымдар мен принциптерге негізделген. Ислам дінінде Шариғат қағидалары мен әдіснамасында биоэтиканың негізгі принциптерімен сәйкес келетін тұстары бар. Адамның қадір-қасиетін құрметтеу, өмірді қорғау, денсаулықты сақтау және құрметтеу Исламның биоэтикалық талаптарының маңызды аспектілері саналады.

Шариғаттың биоэтика мәселелеріне қатынасы көбінесе адамның әлеуметтік және жеке жауапкершілігімен, оның іс-әрекетінің моральдық салдарымен және олардың Алланың бұйрықтарына сәйкестігімен анықталады. Осыған байланысты Исламда денсаулыққа қатысты мәселелерде Шариғат қағидалары медициналық тәжірибеге, адам құқықтары мен Сот шешіміне қатысты қорынытды қабылдауда жетекші рөл атқарады.

Қорытындылай келе, Биоэтика мен шариғаттың өзара ықпалы адам құқықтарын қорғау, этикалық қағидаларды сақтау және әділ шешімдер қабылдау тұрғысынан әлемнің әртүрлі мәдениеттері мен діндерінде маңызды орын алады. Осы саладағы зерттеулер мен пікірталастар қоғамның саналы дамуына және адам құқықтарын құрметтеуге үлкен үлес қосады. Шариғаттың Биоэтикаға қосқан үлесі өмір сүруге және әлемдік этикалық принциптерге сәйкес әділеттілікке қол жеткізуге жол ашады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- Andoh, C. T. (2011). Bioethics and the challenges to its growth in Africa. *Open Journal of Philosophy*, 1(2). – P. 67–75.
- Beauchamp, T. L. (2007). The ‘four principles’ approach. In R. Gillon (Ed.), *Principles of health care ethics*. New York: John Wiley & Sons.
- Cevizci, A. (2003). Felsefe terimleri sözlüğü. İstanbul: Paradigma Yayınları. – S. 310-311.
- Etzioni, A. (2011). On a communitarian approach to bioethics. *Theoretical Medicine and Bioethics*, 32. – P. 363–374.
- Kant, I. (2004). *Yaşamın Anlamı*. (çev. A. Sarı, G. Uyanık). İstanbul: Birey Yayınları. – S. 124.
- Milton, J. (2011). Communitarian bioethics: Preface. *Theoretical Medicine and Bioethics*, 32. – P. 285–287.
- Öktem, Ü. (2007). Kant ahlakı. *Araştırma Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 18. – S. 1-10.
- President’s National Bioethics Advisory Commission. (1997). Religious perspectives on human cloning. <https://bioethics.georgetown.edu/nbac/pubs/cloning2/cc4.pdf>
- Shannon, T. A. (1997). *An introduction to bioethics*. New York: Paulist Press. – P. 25.
- Taneri, A. (2017). Türk tarihinde iman. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü. – S. 165.
- UNESCO. (2003). Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127784>
- Әбу Зәкәрия Мухиддин Яхья ибн Шариф Науауи. (1992). Раудату талибин (Тахқиқ: Адил Ахмад Абульмажид, Али Мухаммад Муавваз, II том). – Бейрут: Даруль кутубиль ғильмия. – Б. 550–551.
- Әкімханов, А. Б., Анарбаев, Н. С. (2021). Құран Кәрім қазақша түсіндірмелі аударма. – Алматы: Көкжиек. – Б. 624.
- Бек, Ж. А., Қабылова, А. С. (2016). Исламдағы биоэтика мәселесі. – Астана: Мастер по ЖШС. – Б. 218.
- Зайдан, А. (2001). Әл-Уаджиз фи шархи қауағиди фикһия. – Бейрут. – Б. 232.
- Зейнуддин Зейн Ибраһим ибн Мухаммад Мысри Ханафи ибн Нуджайм (1983). Әл Ишбах уән Назаир. – Дамаск: Дарул Фикр. – Б. 96–97.
- Мухаммед Нуруддин Әл Макки. (1995). Әдилләт ә-тахрим наклу әл-ағда әл-әдәмия. – Каир. – Б. 35–77.
- Совет Европы. Европейский Секретариат по научным изданиям А/О ИГ. (1992). Медицина и права человека. Нормы и правила международного права, этики, католической, протестантской, иудейской, мусульманской и буддийской религиозной морали (Пер. с фр. Гаровникова Г. Д.). Москва: Прогресс, Прогресс-Интер.

REFERENCES

- Abu Zakariya Mukhiddin Yah'ya ibn Sharif Nauau. (1992). Raudatu talibin [The Garden of the Seekers] (Takhqiq: Adil Akhmad Abulmajid, Ali Mukhammad Muavvaz, II tom). – Beirut: Darul kutubil ghilmiya. – B. 550–551. (in Arabic).
- Akimkhanov, A. B., Anarbaev, N. S. (2021). Qur'an Karim qazaqsha túsindirmeli audarma [The Holy Qur'an: Explanatory Translation into Kazakh]. – Almaty: Kókzhiek. – B. 624. (in Kazakh).
- Andoh, C. T. (2011). Bioethics and the challenges to its growth in Africa. *Open Journal of Philosophy*, 1(2). – P. 67–75. (in English).

- Beauchamp, T. L. (2007). The 'four principles' approach. In R. Gillon (Ed.), *Principles of health care ethics*. New York: John Wiley & Sons. (in English).
- Bek, Zh. A., Qabylova, A. S. (2016). *Islamdaghy bioetika мәselesi [The Issue of Bioethics in Islam]*. – Astana: Master po ZhSHS. – B. 218. (in Kazakh).
- Cevizci, A. (2003). *Felsefe terimleri sözlüğü [Dictionary of Philosophical Terms]*. İstanbul: Paradigma Yayınları. – S. 310-311. (in Turkish).
- Etzioni, A. (2011). On a communitarian approach to bioethics. *Theoretical Medicine and Bioethics*, 32. – P. 363–374. (in English).
- Kant, I. (2004). *Yaşamın Anlamı [The Meaning of Life]*. (çev. A. Sarı, G.Uyanık). İstanbul: Birey Yayınları. – S. 124. (in Turkish).
- Milton, J. (2011). Communitarian bioethics: Preface. *Theoretical Medicine and Bioethics*, 32, – P. 285–287. (in English).
- Mukhammed Nuruddin Āl Makki. (1995). *Adillat al-Tahrim Naql al-Aqda' al-Adamiyya [The Evidences for the Prohibition of Transplanting Human Organs]*. – Kair. – B. 35–77. (in Arabic).
- Öktem, Ü. (2007). Kant ahlakı [Kant's Ethics]. *Araştırma Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 18. – S. 1-10. (in Turkish).
- President's National Bioethics Advisory Commission. (1997). Religious perspectives on human cloning. <https://bioethics.georgetown.edu/nbac/pubs/cloning2/cc4.pdf> (in English).
- Shannon, T. A. (1997). *An introduction to bioethics*. New York: Paulist Press. – P. 25. (in English).
- Sovet Evropy. *Evropeyskiy Sekretariat po nauchnym izdaniyam A/O IG. (1992). Meditsina i prava cheloveka. Normy i pravila mezhdunarodnogo prava, etiki, katolicheskoy, protestantskoy, iudeyskoy, musul'manskoy i buddiyskoy religioznoy morali [Medicine and Human Rights: Norms and Rules of International Law, Ethics, and Catholic, Protestant, Jewish, Muslim, and Buddhist Religious Morality]*. (Per. s fr. Garovnikova G. D.). Moskva: Progress, Progress-Inter. (in Russian).
- Taneri, A. (2017). *Türk tarihinde iman [Faith in Turkish History]*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü. - S. 165. (in Turkish).
- UNESCO. (2003). *Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights*. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000127784> (in English).
- Zaydan, A. (2001). *Āl-Uadjiz fi sharhi qauaghidi fiqhiya [The Concise Explanation of the Principles of Islamic Jurisprudence]*. – Beirut. – B. 232. (in Arabic).
- Zeynuddin Zeyn Ibrahim ibn Mukhammad Mısri Hanafi ibn Nudjaym (1983). *Āl Ishbah uān Nazair [The Similarities and Analogies]*. – Damask: Darul Fikr. – B. 96–97. (in Arabic).